

Ю. В. Датченко

*Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара***МОВНІ КОМПОНЕНТИ МАРИНІСТИЧНИХ ТА СТЕПОВИХ
ОБРАЗІВ У ТВОРАХ МИКОЛИ ЧЕРНЯВСЬКОГО**

Аналізуються компоненти, що сприяють мовній експресії, якими послуговується М. Чернявський при створенні степових та мариністичних образів. Найхарактернішими компонентами цих образів стали мовні елементи, що організовані в систему тропів, зокрема порівняння, метафори, метонімічні перенесення. Завдяки словесно-художнім засобам письменник оновив внутрішній потенціал естетики українського слова.

Анализируются экспрессивные языковые компоненты, которые используются М. Чернявским при создании степных и маринистических образов. Наиболее характерными компонентами этих образов являются языковые элементы, организованные в систему тропов, в частности сравнения, метафоры, метонимические переносы. Благодаря словесно-художественным средствам писатель обновил внутренний потенциал эстетики украинского слова.

Components which are instrumental in linguistic expression are analyzed, which M. Chernyavskiy uses for creation of steppe and marinistic images. The most characteristic components of these images are linguistic elements which are organized in the system of tropes, in particular comparison, metaphors, and metonymy transfers. Due to verbally artistic facilities the writer renewed the potential of aesthetics of the Ukrainian word.

Чимало митців, творчість яких тісно пов'язана зі степовою Україною, із самотнім Півднем, здійснили помітний внесок у розвиток мовно-літературного процесу. Завдяки власній мовній практиці як письменника, педагога, просвітянина, публіциста Микола Чернявський (1868–1938) посів значне місце серед найвидатніших діячів України. Але за часів тоталітарного режиму його постать на довгий час була вилучена з пам'яті народу. На сьогодні актуальним є питання вивчення історії української літературної мови з урахуванням творчої практики майстрів слова, які сприяли її вдосконаленню. Саме такою особистістю є М. Чернявський, аналіз мови творів якого дозволить визначити специфіку слова в індивідуальному, ситуативному вжитку, як засіб художнього зображення дійсності при творенні мариністичних та степових образів, що зумовлює актуальність даної статті. Мета даної статті – розглянути найхарактерніші компоненти, що сприяють мовній експресії, якими послуговується М. Чернявський при створенні степових та мариністичних образів.

Під *образними домінантами* ми розуміємо панівні ідеї, втілені в художні твори за допомогою мовних засобів. «Сама специфіка індивідуального образного бачення світу, так само як і своєрідність стильової домінанти, зумовлює відбір і складну, цілеспрямовану організацію мовних засобів, завдяки чому письменник втілює свої творчі задуми» [5, с. 132]. У сучасному мовознавстві накопичено чималий досвід опису і вивчення естетичних можливостей мовного матеріалу в конкретній художній системі [1; 2; 3; 4; 6]. Актуальним є вивчення виражальної сили слова і того, як стилістичні засоби вираження думки співвідносяться з ідеалізованою когнітивною моделлю сприйняття й відображення дійсності. Досліджуючи прийоми та засоби емоційного, психологічного впливу на людську свідомість, можливість викликати за допомогою художнього слова певну почуттєву реакцію суб'єкта, аналізуємо естетично значущі художні образи. «Засобами формування й передачі цих образів виступають елементи мови, які організовуються в систему тропів» [6, с. 221]. Таким чином, аналіз, що ґрунтується на

дослідженні конкретних мовних одиниць та їх ролі в тексті, сприятиме якнайглибшому осмисленню ідейного задуму автора. Ретельно продумані, виважені, стилістичні засоби мови допомагають М. Чернявському висвітлити ідейно-змістовий задум, свідчать про нерозривність змісту і форми. Характерні особливості письменника, його соціальні і психологічні риси виявляються в мовній побудові виражальних і зображальних форм.

Найважливіше місце в стилістичній системі образних домінант посідає метафора, що є «найскладнішим тропом, найдієвішим засобом естетизації й експресивізації художнього мовлення» [6, с. 222]. Метафоричність мислення породжує метафоричну модель сприйняття і відображення дійсності. Як зазначає В. Телія, «метафора – найпотужніший засіб формування нових концептів, тобто відображення в мовній формі нового знання про світ – емпіричного, теоретичного або ж художнього опанування дійсності, в метафорі простежується саме зародження думки і її здійснення в мові» [4, с. 167]. Взаємодія, результатом якої є асоціативно встановлена подібність, основана на об'єктивній здібності мислення вбачати аналогію між об'єктами, що мають різну природу. В основі метафори лежить згорнуте або приховане порівняння. Згідно з класифікацією Л. Мацько, виділяються такі типи метафор: субстантивні, атрибутивні, дієслівні, комбіновані [3, с. 329]. За структурою вони поділяються на прості, складні та метафори розгорнутого типу.

Сильним і специфічним забарвленням для мови художньої літератури є порівняння – троп, суть якого полягає в поясненні одного предмета через інший, подібний до нього, за допомогою компаративної зв'язки, тобто єднальних сполучників або предиката. У порівнянні два явища наближуються на основі знайдених загальних ознак із метою кращого розкриття одного за допомогою іншого. Причому наближення ці об'єктивно значущі й у той же час індивідуальні, вони відбивають особливе бачення світу.

Естетичні й виразові якості епітетів залежать від того, наскільки новим і несподіваним буде співвіднесення означення з означуваним словом. «Експресивнішим та естетично вартіснішим буде те означення, в якому більше новизни, неординарності, метафоричності» [6, с. 222].

Серед багатьох стилістичних прийомів переосмислення номінацій одним із основних є метонімія. У сучасному мовознавстві під метонімією розуміють мовленнєво-розумову операцію перейменування (номінації) за суміжністю понять, на відміну від метафори, в основі якої лежить перейменування за схожістю.

Важливим складником аналізу ідейного спрямування творів письменника є дослідження тропів, стилістичних фігур і прийомів не тільки у лінгвостилістичному плані, а й у індивідуально-авторській скерованості на відтворення дійсності у світлі тих чи інших естетичних завдань та естетичних вимог часу.

Спорідненість людини і світу природи також знаходить свій вияв у розгорнутих порівняннях психічних процесів із явищами і процесами природи, такі спостереження над мовою поезій містяться в багатьох дослідженнях. Словесно-художні засоби опису моря у творах письменника свідчать про розширення внутрішніх меж естетики українського слова. М. Чернявського море надихало на філософські роздуми. Деякі поетичні й прозові твори (цикли «Крим», «На синьому морі», «До синього моря», «Заклик до моря», «Після бурі») наповнені виразними пейзажними картинами, в яких море є символом могутності й краси життя. Цикл «Крим», що складається з 48 віршів, виокремлюється не тільки серед творів поета, а й серед української традиційної мариністичної лірики загалом. Більшість віршів цього циклу можна віднести до філософської лірики, пройнятої пантеїстичним світовідчуттям. Море є органічною частиною внутрішньо-чуттєвої сфери, воно набуло ознак живої істоти. Письменник старанно добирає слова при змалюванні картини спокійного моря, що своїм звучанням і образністю переда-

ють м'які тони, ліричне сприйняття, для чого використано метафоричні конструкції: *Уперше несподівано глянула на землю блакитними очима весна, її море озвалось до неї широкою, шумливою усмішкою й безтурботне й незлосливе, гралось й пустувало на сонці перекидними перлами* [7, т. 5, с. 21]. У даному реченні автор використовує повну персоніфікацію, при якій наділяє море не окремими рисами людини, а цілим комплексом ознак, що мисляться як реальне уособлення. Лексему *усмішка* вжито у переносному значенні «виявлення почуття радості, задоволення», для підкреслення спокійного стану моря подано прикметник *широкою*, у даному випадку письменник передає не тільки емоційний стан, а й подібність спокійної морської хвилі, що, торкаючись берега, утворює своєрідний малюнок, схожий на особливий порух м'язами губ людини, який виражає схильність до сміху. Розгорнута метафора включає в себе вираз *гралось й пустувало на сонці перекидними перлами*, образна характеристика якого будується на переносних значеннях слів, тобто хвилі, рухаючись, створювали ефект сонячних відблисків, які нагадували блиск перлів.

Подібна персоніфікація фіксується у реченні: *Море спокійно й рівно дихало своїми холодними грудьми* [7, т. 9, с. 26], де відбувається уподібнення рухів хвиль на берег і від берега до рухів грудей людини, створюваних при диханні.

Використання кольорової гами при змалюванні мариністичних пейзажів свідчить про мовну майстерність письменника: *Хто, безумний, розвіяв / Стільки ультрамарину / І по вінця налив / Ним долину?* [7, т. 10, с. 134]; *А під берегом залито / Все пливучим малахітом, / І крізь скло його прозоре прогляда підвідда море* [7, т. 10, с. 136]; *А хвиля зелена шумить і сміється, / Скидаючи з себе брилянти дрібні* [7, т. 9, с. 124]; *У жовтий берег б'ється хвиля / Рожево-бірюзова* [7, т. 9, с. 128]; *Хвилі берег піскуватий / Язиком слизьким лизали / І пісок зеленкуватий / Політурою вкривали* [7, т. 9, с. 133]; *Ми (хвилі. – Ю. Д.) землі перлово-сині поцілунки несемо* [7, т. 9, с. 137]; *Які ви лагідні і милі, / Перлово-кудрі сині хвилі* [7, т. 9, с. 144]; *Перловим гребнем хвиля грає / За чорним велетнем услід* [7, т. 9, с. 152]; *Я уявляв його собі лагідним і привітним, малював його собі синьо-зеленуватою, залитою золотим промінням, плещею... А воно бурхливе, непривітне, як стара баба, і чорне, мов розведене чорнилом* [7, т. 2, с. 222].

При змалюванні бурхливого моря М. Чернявський добирає динамічний ряд дієслів, досягаючи напруженості й хвилювання: *Вал за валом лине в море, / Вал за валом бризка піну; / Ляже й встане ту ж хвилину* [7, т. 9, с. 124]; *Море бухає, кипить* [7, т. 9, с. 125]; *Сьогодні ж вранці рано встало, / Знялось і з гнівом розметало / Своє туманне покривало – І ось воно усе в шматках / І скільки сили, скільки гніву / В твоїх розбурханих валах, / Який шалено-лютий жах / Їм настовбурчив сиву гриву!* [7, т. 9, с. 129]; *На збуренім морі важкими валами / Здіймаються хвилі і грізно ревуть. / Ревуть і гуркочуть, вганяють за ними, / В корму пароплава зневажливо б'ють* [7, т. 9, с. 130]; *Море стогне, море грає, / там і стогін, там і сміх* [7, т. 9, с. 140]; *Море, море!.. Люте море! / Диким звіром ти реवेश / І в безкрайньому просторі, / Що зустрінеш, все береши!* [7, т. 9, с. 141]; *Вітер хмари наганяє... / Море скаженіє...* [7, т. 6, с. 127]. Море після бурі передано подібними засобами, але дієслова дібрано зі значенням повільнішої дії: *Море ще довго не спало і тихо в ночі хвилювалось / З шумом ритмічно-журливим скаржучись скелям холодним* [7, т. 7, с. 81]; *А море все ще не стихає, І грудьми повними зітхає* [7, т. 9, с. 163]. Отже, бурхливою стихією море нагадувало М. Чернявському світ людських пристрастей і думок, словесно-художні засоби його творів мають лірично-мариністичний характер і збагачують образність української мови. Описи моря у майстра слова споріднені з відповідними картинками як українських письменників – М. Коцюбинського («На острові»), Лесі Українки (цикли «Подорож до моря», «Кримські спогади»), О. Олесея (цикл «В Криму», «Над морем»), так і західноєвропейських – Джона Кітса, Томаса Мура, Персі Біші Шеллі, Байрона. Як і у

творах М. Чернявського, у центрі їхньої уваги опиняється людина, а змалювання явищ природи завжди підпорядковане розкриттю її внутрішнього світу.

Незаймана краса степу стала провідним мотивом усієї творчої спадщини М. Чернявського. Його закоханість у рідні простори, захоплення етнокультурними традиціями пращурів знаходить своє відображення в багатьох поетичних і прозових творах («Степ», «Велетень», «Степовий трахт», «В степу», «До джерел первісних», «Росою зорі степ скропили», «Ніч у степу», цикли «В краю дажбожих внуків», «В легендах і віках», «Богові невідомому»). Багатогранні словесно-художні засоби описів степу дали письменнику можливість створити такі картини рівнинного простору, які стали окрасою української літератури. Він майстерно використовував концепт степу в просторовому контексті своїх творів. Для нього степ є істотою, що живе власним життям. Мовна тканина творів М. Чернявського багата на постійні епітети, метафори й порівняння: *Без початку й кінця / **Степ великий поліг.** / Океан – в головах, / А моря – коло ніг / **Спить той степ...** / І не рік / Спить він ночі і дні, / І минають віки / В зачарованім сні [7, т. 7, с. 67]; *Ой **степи** мої **широкі,** / Ой, **степи безкраї,** / не окинути вас оком – Вам **кінця немає!** [7, т. 6, с. 97]; *Далеко, далеко **степи простяглись** / І з небом гарячим під млою злились [7, т. 6, с. 111]; **Степ і степ один навколо** / **Розгорнувся наче море.** / А над ним – **шатро просторе,** / Небо синє й сонця коло [7, т. 9, с. 102]. Передає поет природні зміни пір року, що допомагають підкреслити особливу красу степових пейзажів, використовуючи при цьому назви різноманітних явищ і предметів природи в метафоричному поєднанні – **навесні: Світ і тиша в чистім полі** – / Угорі й на суходолі. / **Степ ще мертвий:** – ні биліни, / Ні жучка, ні комашини. / Скрізь – ні руху, ані духу [7, т. 10, с. 95]; **восени: А степ ожив.** Зазеленіла / Трава в промінні теп-
лих днів / **І чола спалених степів** / Немов весною оживила. / Оттак у свій останній час / Недужий ніби оживає... [7, т. 6, с. 160]; **взимку: І степ в убранні сніговому** / Алмазним полиском **блищить** [7, т. 6, с. 194]. Пластично виразними стають картини степу під час дощових злив завдяки низці дієслів, що надають експресивності опису: *А коли, бува, з громами / З моря хмари налетять, / **Степ** охрестять блискавками, / Над ланами прогремлять, – Він **прокинеться, проснеться,** / **Груди грому підставля;** **Заговорить, засміється** / Враз до неба вся земля. / **Мертвий степ. Його громами** / Тільки й **можна розбудить...** [7, т. 7, с. 151]; *І знову **степ загородивсь** / **Холодновою стіною,** / І ніби **змерз і затремтів,** / Почувши неба лютий гнів [7, т. 7, с. 156].*****

Щоб передати багатогранність життя степу, поет майстерно використовує назви тварин, рослин, комах, це збуджує уяву і свідчить про образне мислення митця. Оригінальні, тонко естетичні образи, створені за допомогою епітетів, порівнянь, метафоричних конструкцій, об'єднуються у динамічні картини постійного руху: ***Діти степу сплять наморені:** / Яра **пчїлка:** боговгодниця, / **Перепїлка-гріх**оводниця, / **І овес** колосій, / **І горох** самосій [7, т. 10, с. 78]; **Перепїлка** голосиста, / **І комашка** золотиста, / **Жук, метелик** той і я – / **Всі в степу** одна сім'я [7, т. 7, с. 150]; *А в степу **жита** хвилюють, / **Стиглим колосом** цілують, / **Мов сп'янілі з спеки трошки,** / **Сині вінчики во-**
лошки [7, т. 6, с. 25]; ***Вітер степом** повіває, / **Стиха хліб** хвилює. / Тільки, знявшись разом вгору, / **Пташка** заспіває / **Та бабак** пірне у нору, / **Як коб'як** злякає [7, т. 6, с. 98]; ***Широкий степ,** за ніч набравшись сил, / **Ще твердо спить і вогко** снять рослини; / **Лиш будяки,** в колючій зброї стріл, / **Стоять, немов грізні князів** дружини [7, т. 9, с. 91]; ***Степ** дише на мене всіма своїми пахощами: **І травою** зеленою, і молодим **просом,** і **маком** польовим і ще чимось, чого я тепер, звикши до городського життя, не вмю вгадати [7, т. 6, с. 73].*****

Епітети, вжиті на означення різноманітних кольорів, передають зорові враження: *А земля, оцей степ шовковий, розкинулась навколо неокраєним **кружалом смарагдовим** і приймає на себе все небо – з безоднім **морем блакиті,** з **сніжно-перловими хмарами** й величним **всевидючим** і **всенаповняючим** сонцем [7, т. 4, с. 77]; *В степу**

цвітуть маки **червоні**, / Маки **червоні** польові. / Мов жар, горять на степу лоні / Їх **короговки** **вогньові** [IX, с. 91]; **Зеленая** **могилюнька** / **Світ-очі** бере, / **А степ** пішов розкинувся, / **Аж серденько** мре [X, с. 70].

В основі концепту лежить думка і чуттєвий досвід письменника. Значеннева складова концепту використовує метафоричну й метонімічну когнітивну модель. М. Чернявський одушевляє, персоніфікує степ, наділяє його цілим комплексом ознак живої істоти, які надають образу ознак гостинного друга, порадника: *Всім нам сонце з неба сяє, / Всіх нас **степ прийма-вітає** / На ясних своїх ланах... / Всі ми в нього у гостях..* [7, т. 7, с. 150]; *Південне сонечко пригріло, / **І степ** диханням запаширим / **Мене обняв**...* [IX, с.86]; *О, степе, мій степе, / **Порадь мені друже**, / Як жити на світі – Стомився я дуже!* [7, т. 9, с. 87]. Мовний образ степу набуває значення батька, який надає сили, підтримує, передає історичне минуле: *Я – **син степу**. / **Ароматичне** / **Його дихання** грудьми п'ю / **І мов щось гостре, наркотичне**, / **Якусь мов силу в себе ллю** [7, т. 10, с. 86]; ***І ніби каже степ мені** – Мені, замисленій дитині, / **Про стародавній години**, / **Про те, що все колись було** / **І вже тернами поросло**...* [7, т. 7, с. 88]. Степ у спогадах письменника стає символом юності, творчого народження: *І я інтуїтивно, як тільки може бути вві сні, зрозумів, що це алегорична історія мого життя. Що хмарка та – моя мистецька молодість. Що пройшла вона в **далекому степу життя мого** і вже її там немає...* [7, т. 5, с. 61], *Так, вона – ота невмируща творча сила, ота вічна молодість душі – вийшла з **безмежного степу нашого** і йде все вперед і вперед, в нове живе життя* [7, т. 5, с. 62]. Степ для М. Чернявського сповнений цілого світу відчуттів, вражень, захоплень, тому природнім є сприйняття й відтворення його як творчого натхнення: *Все – рідне, знайоме, і все те в мені / **Дорогше від раю в чужій стороні**. / **Не те, щоб тут врода велика була**, – / **Кого зачарують бур'ян, ковила?** – / **Та чую я серцем поезію в них**, / **Степах цих широких, пустинях сумних!** [7, т. 6, с. 111]. Як протиставлення письменник надає степу символічного значення творчого занепаду: *Як **чорний степ уосени, я охолов і засипаю*** [7, т. 10, с. 76]. Автор указує, що степ сприяє реалізації духовного потенціалу особистості, тим часом як урбаністичне середовище руйнує душу людини: *Дивлюсь на степ і силуюсь увесь його, до країв димчас того обр'ю, вмістити й занотувати в своїй пам'яті, щоб понести з собою далеко-далеко, туди, де по кам'яницях нудяться бліді й злі, мов оси, люди, де шумить і гримить друге життя і світить, закутий в скляні кайдани, інший світ* [7, т. 4, с. 88].**

Твірна основа концепту «степ» виявляється у тому, що від неї утворені численні прикметники, які автор використовує як у прямому значенні: *Світогляд **степової людини**, що родилась і зроста, і вмере на оцій рівнині* [7, т. 4, с. 80]; *Нехай то буде дерево, чи піраміда, чи, скажемо, наша **степова могила*** [7, т. 4, с. 84], так і в переносному: *Бо мені, справді, й те, що він говорив, і те, що я чув і бачив, здавалось якоюсь фантастичною **степовою казкою*** [7, т. 4, с. 85]; *Знов **степовий сфінкс** притаїв свою таємницю* [7, т. 4, с. 90]; *На цьому штилі тужив самотний **Сверстюк** і думав свої **степові думи*** [7, т. 4, с. 88]; *І буде їм здаватись ця могила **степовою загадкою*** [7, т. 4, с. 89].

Мовний образ степової України використовується не тільки для відтворення просторової моделі світу, а й для вираження внутрішнього стану письменника. Як бачимо, концепт степу набуває семантичних нашарувань, а саме: джерело натхнення, втілення гармонії, близького друга, рідної сторони. Отже, лексема *степ* є універсальною у творчості письменника, насиченою змістовно і емоційно. Слідом за М. Чернявським, степові простори знаходять місце у творах Г. Косинки, Р. Іваничука, Ю. Яновського, Гр. Тютюнника, О. Гончара, М. Вінграновського.

Символічний характер окремих мікрообразів призводить до утворення системи багатозначневих художніх тропів, якими пронизується структура творів М. Чернявського. За глибиною філософського та емоційного наповнення вони посідають особливе місце в мовній тканині твору. Саме вони стають відповідниками до

образних домінант мариністичних та степових пейзажних картин у творах письменника. Найхарактернішими компонентами цих образів стали мовні елементи, які організовані у систему тропів, зокрема порівняння, метафори, метонімічні перенесення. Завдяки словесно-художнім засобам письменник оновив внутрішній потенціал естетики українського слова.

Бібліографічні посилання

1. **Галкина-Федорук Е. М.** Об экспрессивности и эмоциональности в языке / Е. М. Галкина-Федорук // Сб. статей по языкознанию. – М. : Изд-во МГУ, 1958. – С. 103–124.
2. **Ковальов В. П.** Виразальні засоби українського художнього мовлення / В. П. Ковальов. – Херсон, 1992. – 216 с.
3. **Мацько Л. І.** Метафора / Л. І. Мацько // Стилїстика української мови. – К. : Наук думка, 2003. – С. 328–338.
4. **Телия В. Н.** Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 298 с.
5. **Храпченко М.** Творча індивідуальність письменника і розвиток літератури / М. Храпченко. – К. : Дніпро, 1976. – 376 с.
6. **Чабаненко В. А.** Стилїстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.
7. **Чернявський М.** Твори : у 10 т. / М. Чернявський. – Харків : РУХ, 1929–1933.

Надійшла до редколегії 04.05.08

УДК 811.161.1'37

Ю. В. Дорофеев

Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

Присвячується інноваційним процесам у семантичній структурі мовних одиниць, які розглядаються з позиції лінгвістичного функціоналізму, що дозволяє аналізувати їх як закономірні мовні явища, обумовлені специфікою самої мови.

Посвящается инновационным процессам в семантической структуре языковых единиц, рассматриваемых с позиции лингвистического функционализма, что позволяет анализировать их как закономерные языковые явления, обусловленные спецификой самого языка.

It deals with innovative processes in the semantic structure of linguistic units which are examined from position of linguistic functionalism that allows analyzing them as the appropriate linguistic phenomena, conditioned by the specific features of the language.

В современном языкознании вопрос о том, «почему слова в процессе исторического развития языка и на речевом уровне претерпевают семантические инновации, расширяют или изменяют свои значения» [10, с. 227], приобретает принципиально иное значение, нежели два десятилетия назад. Прежде всего необходимо отметить, что вопрос о трансформации значений отдельных слов не отображает современных представлений о языке как прагматически обусловленной функциональной системе. Еще Э. Косериу определил способность к изменению как онтологическую характеристику языка: «Живой язык, постоянно определяемый (а не определенный